

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE: VALLÁSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 536 lap — XXIX lap melléklet

„... Ha igényt tart arra, hogy történeti tudománynak, azaz egyáltalán tudománynak tekintessék, a Biblia magyarázata sem nélkülözheti azt a minden történeti vizsgálatnál magától értetődő elvet, hogy minden szellemi formát — a mítoszokat is — valamely konkrét társadalom gazdasági rendjéhez mint alaphoz tartozó felépítmény összefüggéseiben kell vizsgálni”. Így tesz tömörre fogott vallomást a maga kutatási módszeréről, s ezen túl általában a marxista vallástörténet módszeréről Trencsényi-Waldapfel Imre „A két Ádám-mítosz társadalmi háttere” című, magyarul először az Antik Tanulmányok 1954. évi kötetében megjelent tanulmányában. Módszert mondtunk, de valójában sokkal többről: alapelvekről, világnézeti talajból sarjadó tudományos hitvallásról van szó az idézett pregnáns megfogalmazás esetében, amelyet Trencsényi-Waldapfel Imre új kötete a maga egészében ragyogóan dokumentál. Ezért — s már csak ezért is — örömmel kell üdvözlönnünk a könyvet, s kellene akkor is, ha hasonló jellegű munkáknak bővíben volnánk. Valójában azonban más a helyzet: igen kicsi azoknak a műveknek száma, amelyek a különféle vallások általános törvényszerűségeivel, a vallástörténet legfontosabb részletkérdéseivel konkrétan, tudományos szinten, s következetes marxista alapon foglalkoznak.¹ S ha egyes, még felszabadulásunk előtt keletkezett tanulmányokban Trencsényi-Waldapfel Imre még nem képvisel is marxista álláspontot, mint erre saját maga rámutat tanulmánykötetének bevezető sorai-ban, a vallástörténeti problémáknak mindig az idealizáló-misztifikáló törekvésekkel szembeszegülő, tudományos megoldására törekszik. Ez az, ami a kötetnek — még így is — egységet biztosít. De egységet biztosít — másfelől — a szerző szorosabb értelemben vett tudományos módszere is, a módszer, ahogy a *legkülönbözőbb korokhoz és kultúrákhoz tartozó népek vallási képzeteinek, mítoszainak és szertartásainak összehasonlítása révén* törekszik a jelenségek lényegéig hatolni. Vagyis: összehasonlító vallástörténet a marxista világnézet alapján — talán ebben a mondatban határozhatnók meg Trencsényi-Waldapfel Imre munkájának érdemét, s ez az, amiről összefüggő képet adnak az egy kötetbe gyűjtött tanulmányok, egy negyedszázad termése, mely egyszersmind lehetővé teszi a már így is életmű számba vehető munka eredményeinek felmérését.

Problémák és megoldások, vallástörténeti analógiák és filológiai interpretációk dzsungelében kell tájékozódnia annak, aki a munka felmérésére vállalkozik, s ez olyasvalaki számára is nehéz feladatot jelentene, aki legalább egy negyed század óta kísérheti figyelemmel a vallástörténet tudományának és ezen belül Trencsényi-Waldapfel Imrének fejlődését. Jelen sorok — magától értetődik — nem ígérhetik e munka elvégzését. Kísérletül szeretnének szolgálni csupán, s néhány észrevétellel elősegíteni a hivatottabbak által elvégezhető és elvégzendő további munkát.

¹ CH. HAINCHELIN: A vallás eredete. Budapest, 1954. című munkája, mely néhány éve az egyetlen magyarul is olvasható, s tudományos igényekkel is fellépő összefoglalás, csupán a polgári tudomány reakciós nézeteinek leleplezésében jeleskedik, pozitív mondani-valója azonban vajmi kevés. Az olyan brosuráknak pedig, mint V. K. NYTKOLSKIJ: A vallás keletkezése. Budapest, 1950. vagy ÁKOS KÁROLY: A természeti vallások. Budapest, 1953. és így tovább, — szerzőik becsületes szándéka ellenére is csak nagyon kevés köze van a komoly tudományhoz. Sajnálatos, hogy J. P. FRANCEV: U isztokov religii i szvobodo miszlija című munkája — legalább addig, míg egy hazai vallástörténeti összefoglalás el nem készül — nem került a hazai olvasóközönség kezébe.

I.

A kötetben tárgyalt problémák középpontjában a görög-római vallástörténet áll, pontosabban: a görög-római antikvitás vallástörténeti problémái. „Igaz — írja a szerző —, hogy e tanulmányok zöme a görög és római rabszolgatársadalom vallási felépítményeivel foglalkozik, de nem hagyják figyelmen kívül az ókori Keletet és ezen belül az ószövétségi vallástörténetet sem — már csak annál a sokszoros érintkezésnél fogva sem, amely az újabb kutatások szerint már az archaikus görögség körében is keleti művelődési elemek elterjedésére vezetett.” S maga ez a mondat (nem is beszélve a kötet egyes rész-eredményeiről) fontos mozzanatra irányítja figyelmünket: határozott tudományos követelményként állítja fel a görög és római vallástörténet kutatói számára az *ókori Kelet vallásainak* s ezen belül is a keleti mitológiáknak tanulmányozását. Másfelől: egy még távolabbi múltba irányuló visszapillantás, mely „az osztálytársadalmak kialakulását megelőző ősközösség vallási viszonyaira, kivált a matriarchátus bukásának tükröződésére” összpontosul, nem nélkülözheti azoknak a néprajzi adatoknak vallomását, amelyek *a primitív népek vagy éppen az ősi hiedelmeket és szertartás-formákat szívósan őrző parasztság kultúrájából* kielemezhetők. Ez a kör bizonyos esetekben még jobban kiszélesül, amit a „Danaé mítosza Keleten és Nyugaton” című széles, szinte áttekinthetetlen távlatokat nyitó tanulmány példáz a legjobban. A szerző az égből aláhulló, az elzárt királyleányt megtermékenyítő aranyeső képzetének eredetét és elterjedtségét kutatva a legkülönbözőbb népeknél és kultúrákban találja meg a párhuzamot. A Mongolok Titkos krónikája éppúgy tud az égből alászálló, termékenyítő erejű fénysugárról (mely egyébként Belső-Ázsiában általánosan elterjedt mítikus hiedelem), ahogy megtalálható a középkori s még későbbi szeplőtelen fogantatás ábrázolásokon is, s mely végső soron a napfénnel és esővel termékenységet biztosító Ég mítikus megjelenítése. De ha az égi származású és nagy királlyá váló gyermek motívumát kutatjuk, még inkább kiszélesíthető a vizsgálandó mítosz-anyag köre, az ókori keleti Etana-eposztól egészen a keresztény legendáig, amelyekben ugyancsak felfedezhető „a leányát a világtól elzáró apa” motívuma.

Az összegyűjtött óriási analógiás anyag — a Danaé-tanulmány esetében is — kétségtelen bizonyossággal tárja fel a mítosz-képzlődés pregnáns történeti összefüggéseit, bár — egyebek közt — nyitva hagyja azt a kérdést, vajon „vándormotívumokról”, vagy azonos társadalmi fejlődési fokon szűkséggéppen létrejövő képződményekről van-e szó. Trencsényi-Waldapfel Imre maga is rámutat, hogy fejtegetései „legalább annyi kérdést hagytak nyitva, mint amennyit megoldottak”. Lényegében ugyanezt kell mondanunk „Az aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei” című tanulmányról is abban a vonatkozásban, hogy a halálszigetek és aranykor összefüggését felvillantó párhuzamok halmozása itt sem vezet egyértelmű végső konklúzióhoz, hacsak annyiban nem, hogy a Hésiodosznál található elképzelés nem önmagából sarjadó, görög specialitás. Bizonyos vonatkozásban aztán ide sorolnám még a „Pandóra-mítoszok” című tanulmányt, amely főképpen a hombár lecsapott fedele alá szorult, kiröppenni nem tudó *elpis* problémáival foglalkozik, s nem utolsósorban a korai eredetű „Christophorus”-t és „Martyr occultus”-t, amelyekről a szerző így tesz vallomást: „...A magam részéről azt a feladatot vállaltam, hogy a kérdés áltudományos tárgyalásával szembe a Kristóf-legenda kialakulásának valóban tudományos ábrázolását állítsam.”

Kétségtelen, hogy az *egymás mellé sorakoztatott párhuzamok* bizonyító ereje óriási abban a vonatkozásban, hogy egyik vagy másik motívum nem vizsgálható elszigetelten, önmagából, s még csak valamiféle általános lélektani alapokból, a dolgok mélyébe bepillantó ember spontán-intuitív alkotótevékenységének eredményeként sem. Amikor egyes tanulmányokban az egyértelmű végső konklúziót hiányoltuk, nem is a *történetiség általános bizonyítására* gondoltunk, hanem a *módok és fázisok konkrét ábrázolásának* hiányára, mely az említett cikkek talán egyedüli fogyatékosága, s mely éppen az összehasonlító módszerű vizsgálatoknál jelentkezhet veszélyként. Érdekes — de jellemző —, hogy Trencsényi-Waldapfel Imrénél is elsősorban vallásos-mitikus motívumok vizsgálata esetében látjuk legtöbbször a veszély valóságos jelentkezését. Az „Egy ezópuszi mese és keleti párhuzamai” című tanulmányában, mely ugyancsak összehasonlító vizsgálódáson épül, tárgyában azonban inkább irodalomtörténeti jellegű — egy népmesei motívumnak, a róka és a sas görög meséjének keleti párhuzamait kutatja —, határozottan felállítja legalább a hipotézist, miszerint a mesét Archilochos közvetlenül az Etana-eposzról ismerte meg. S ez — ha végeredményben hipotézis marad is — mégis megnyugtatóbb, mint azoknak a párhuzamos helyeknek sokasága, amelyeknek genetikai és történeti összefüggései nem egészen világosak, egymáshoz-tartozásuk is — amennyiben ez egyáltalán feltételezhető — legfeljebb csak belső hasonlóságukból adódik. Ahogy például a „Vergilius pásztori műsaja” című tanulmány esetében — igaz, hogy ez a korai művek közül való — eltűntnek tűnik a szicíliai Artemis-kultusz az aranykor-mítosz alakulásában játszott szerepének hangsúlyozása, még akkor is, ha a Nap (Apollón) új világ eljövetelét hirdető kultusza és az érintetlenségében szűz Természet (Artemis) szimbolikája vallástörténeti téren mutat bizonyos összefüggéseket.

Persze, korántsem azt kívánjuk mondani, hogy a módszer hibás, sem pedig, hogy az említett, esetenként feltűnőbb, legtöbbször azonban jelentéktelen kifogások Trencsényi-Waldapfel Imre egész kötetével szemben felvetszhetők. Egy — reméljük, mielőbb megjelenő — vallástörténeti összefoglalá-bizonyára mentes lesz az ilyen jellegű fogyatékoságoktól is, amelyek ebben a formában csak az egyes tanulmányok „újraírása árán lettek volna teljesen kiküszöbölhetők”, s hogy erre a szerző nem vállalkozott, az a dolog természetéből adódik.

II.

Az egyik legdöntőbb — minden vallástörténész számára figyelmeztető — momentum, mely éles fénnel kiviláglik Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányainak összegyűjtött kötetéből, a *vallás* kérdésének a *humanizmus* problémáival való összekapcsolása. Mert kiderül, hogy egyfelől: sem a vallástörténeti problémák elszigetelt, öncélú tárgyalása nem vezethet értékes eredményekhez, és másfelől: a humanizmus problémáit sem lehet a vallástörténettől külön, önmagukban tárgyalni, ami egyszersmind a kettő *mai aktualitásának* is fontos bizonyítéka. Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányai jó bizonyossággal szolgálnak arra, hogy igazi emberség (haladás) és vallás a történelem során sohasem volt összeegyeztethető, s hogy az igazi emberség (humanizmus) végső soron mindig a vallás elleni harcban valósult meg, vagy tört a megvalósulás felé, még akkor is, ha fordítva nem mindig igaz ez a tétel. (Gondolok itt Schopenhauer vagy Nietzsche ateizmusára, mely bizonyos vonat-

kozásban kétségtelenül haladó jellege ellenére alapjában véve éppen a vallás által szentesített kapitalista-imperialista rendszer fennmaradását szolgálta.) *Emberség* (humanizmus) és *vallás* viszonyát, a kettő közt levő szükségképpen antagonisztikus ellentétet világosan megfogalmazza Trecsenyi-Waldapfel Imre „Mitológia”-jának 1956-os harmadik kiadásában, amikor a vallás és a mítosz szerepének vizsgálata közben ezt írja: „A vallás: titokzatos hatalmaknak való kiszolgáltatottsága érzését kelti az emberben. A mitológia: szárnyakat ad az emberi öntudatnak, amennyiben pozitív hőseit, sőt ragyogó istenalakjait is az ember önértékelésének magas fokán teremti meg, éppen ezért válhatott olyan humánus költészet és művészet alapjává, mint a görög. Ám a vallás reakciós és a vallás keretei között csírázó mitológia haladó szerepének ellentmondásait . . . nem oldjuk meg a görög műveltség sajátosan humanisztikus jellegére való hivatkozással. A megoldás mélyebben fekszik . . .” (Mitológia, Budapest, 1956, 21. l.) Majd a továbbiakban: „A különbség a történelmi körülményekben van. A még differenciálatlan, de alapjában véve vallásos jellegű szellemi tevékenység (vagyis az ősközösség emberének vallásssága — az én megjegyzésem; H.I.K.) a kezdeti korszakban az emberi lényeg megvalósulására ösztönző hatással bírt, az osztálytársadalmakban a vallás a maga sajátos szféráját kialakítva . . . az embernek a kizsákmányolás következtében *emberi lényegétől való elidegenedését* (az én kiemelésem — H.I.K.) . . . az emberi öntudat elhomályosításával segít konzerválni”. (Mitológia uo.)

Vallás és humanizmus problémái tehát eredendően összefüggő problémák. Így kerül a kötetbe joggal és a „Mitológia”-ban olvasható megjegyzést, illetve megállapítást egyszersmind igazolva az „Oxfordi symposion” című tanulmány, mely a humanizmus-teória és a Biblia-kritika történetében egyaránt döntő jelentőségű Erasmus tanításait próbálja — e vonatkozásban egységes — képbe összefogni. S így válnak a kötet szerves részeivé azok a fejtegetések, melyek az elnyomott néptömegek jobb élet utáni vágyának mitológiai és népmesei kifejezéseit párhuzamba állítva kísérlik meg egyes vallástörténeti problémák megoldását. A Boldogok Szigetein elérhető mítikus állapot, a Pandóra-mítoszok remény-komplexusa, vagy éppen a Vergilius IV. eclogájában kifejeződő aranykor-várás motívum így kerülnek közvetlen kapcsolatba a vallástörténet és humanizmustörténet érintkezési területével.

Az aztán megint más kérdés, hogy ezek konkrét történeti összefüggése, illetőleg, ennek a csupán mitológiai és néprajzi párhuzamokkal dokumentált összefüggésnek igazolása mennyiben található meg Trecsenyi-Waldapfel Imre tanulmányaiban. Az általános összefüggések kérdését „Humanizmus és marxizmus” című kötetében a szerző már részben felvetette, részben meg is oldotta másfél évtizeddel ezelőtt. A tudományos bizonyítékokat kívánó szakember legfeljebb — véleményünk szerint — azt kifogásolhatja Trecsenyi-Waldapfel Imre fejtegetéseinek egyes részleteiből, hogy a mítoszképződés konkrét történeti folyamatának ábrázolása hol háttérbe szorul, hol jelentőségéhez képest kissé hangsúlytalanná válik a párhuzam-felsorakoztatás — egyébként igen fontos és alapvető — munkája közben. A szerző több ízben is beszél például arról, hogy miképpen jut vallásos-mitológiai köntösben kifejeződésre a nép, az elnyomott tömegek boldogabb élet és igazabb emberség utáni vágya. Kitűnő érzékkel mutat rá, hogy az ősi állapotok mítikus rajzában s az ezek újból-elérését jósoló mítikus elképzelésekben miképpen tükröződnek egy — terhes munkától és társadalmi elnyomástól mentes — új világ motívumai. De arra a kérdésre már nem kapunk egészen határozott feleletet, hogy ennek

a motívumnak milyen szerepe volt általában a görög vallásosságban. M. P. NILSSON (és mások) századunk elmúlt évtizedeiben kísérletet tettek a „görög népvallás” rekonstruálására. Őszintén bevallhatjuk, hogy ez mind a mai napig sikertelen kísérlet maradt: görög vallás és görög népvallás a leglényegesebb pontokon mindig azonosnak bizonyult, s ha egyes misztériumok esetében sikerült is kimutatni az alsóbb néposztályok nagyobb arányú részvételét, a mítoszok esetében ez már csak azért is lehetetlen volt, mert legtöbbször az uralkodó osztály soraiba tartozó költők és írók közvetítették számunkra, illetve fogalmazták meg ma általánosságban ismert formájukban az egyes mítikus elképzeléseket. Ilyen körülmények között problematikussá válhat annak a tételnek feltétlen megbízhatósága, mely szerint ott, ahol az ősidők aranykori állapotának és ezzel szoros összefüggésben a Természet ősi érintetlenségének mítikus visszavárásával találjuk szembe magunkat, esetleg olyan népi elképzelések beszűremlésével kell számolnunk, mint amilyen a népmesék Tündérország-hódító, és minden küzdelmen túl a boldogság birodalmába elérkező hőseinek története. Megint csak — azt hisszük — a történetileg konkretizált bizonyítás már több ízben jelzett elégtelensége az, amely — néhol — félreértésre, vagy a konklúziók megnevezésére vezethet, az, ami egy összefüggő vallástörténetben magától értetődően kiküszöbölődne, illetve — reméljük minél előbb — ki fog küszöbölödni.

III.

A harmadik még eme, elsősorban szakemberekhez szóló kötetből is élesen kivilágító probléma a *vallástörténet aktualitásának* kérdése, mely legkézzelfoghatóbban a kereszténység eredetének összefüggésében jelentkezik. Ebben a tárgykörben (s aktualitását évtizedek óta hangsúlyozva) számos olyan mű jelent meg KAUTSKY közismert könyve óta, amely a leglényegesebb problémáknak tudományos-szintetikus megoldására törekszik. A szovjet tudomány képviselői első helyen szerepelnek azok között, akik e munkából kivették a részüket.² E munkák legnagyobb részének két alapvető hibája van. Az egyik az a „hiperkritikus koncepció”, amelyet J. A. LENCMAN „A kereszténység eredete” című, magyarul nemrégiben megjelent munkájában, R. J. Vipperrel kapcsolatban bírál, aki a források történeti hitelét tagadva kétségbeesett erőfeszítéseket tesz annak bizonyítására, hogy a kereszténység a II. század közepéig nem létezik.³ A másik ilyen hiba volt az, hogy a szerzők, jelentőségét tekintve, eltúlozták, szinte középpontba állították Jézus történetiségének kérdését. LENCMAN, bár a történetiség kérdésében maga is tagadó álláspontra helyezkedik, végső soron nyitva hagyja a kérdést és rendkívül józanul leszó-

² Rövid kritikai összefoglalását lásd J. A. LENCMAN; *A kereszténység eredete*. Budapest, 1960. 18 skk.

³ „Az ilyen hiperkritikus koncepciónak — írja LENCMAN — ellentmond az a tény, hogy a II. század első feléből is maradtak fenn keresztény jellegű papiruszok és egyéb emlékek. R. J. Vipper ténylegesen tagadja, hogy a korai kereszténység a társadalom alsó rétegeinek vallása volt, mivel nézete szerint a kereszténység nyomban létrejötté után a vagyonos körök érdekeit tükrözte; végezetül nem magyarázza meg, milyen módon jelent meg a II. század derekán a csaknem teljesen kidolgozott keresztény ideológia.” J. A. LENCMAN; i. m. 20—21. — Jegyezzük meg mellékesen, hogy a Vipper művében koncentráltan megtalálható hibáktól nem mentes a legutóbb magyarra fordított I. M. JAROSZ-LAVSZKIJ: *Hogyan születnek, élnek és halnak meg az istenek*. Budapest, 1960. és I. KRIVELJOV: *Könyv a bibliáról*. Budapest, 1960. sem.

gezi a — véleményünk szerint is egyedül helyes — álláspontot: „Az a kérdés, hogy időszámításunk elején valóban élt-e egy Jeruzsálemben kivégzett Jézus nevű prédikátor, nem tekinthető a korai kereszténységgel kapcsolatos marxista vagy nem marxista álláspont alapvető kritériumának, amint ezt népszerűsítő irodalmunk oly gyakran kijelenti.”⁴ A döntő mozzanat e vonatkozásban az: nem elsősorban a források hitelességének és Jézus történetiségének hiperkritikus vizsgálata visz közelebb a kereszténység eredetével kapcsolatos problémák megoldásához, még ha az ilyen vizsgálatok „nem közömbösek is a marxista kutató számára.”⁵

Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányai állandóan foglalkoznak a kereszténység kialakulásának, elterjedésének kérdéseivel is — bár ez nem áll egyetlen tanulmányának középpontjában sem —, s méghozzá oly módon, hogy e téren is a legfontosabb momentumokra irányítják a figyelmet. Nevezetesen arra: miképpen alakultak ősi pogány (görög-római vagy keleti eredetű) szertartások keresztény szertartásokká, kultuszhelyek keresztény kultuszhelyekké, hiedelmek a keresztény ideológia szerves részeivé. Nemcsak a már korábban felismert összefüggések alkotó továbbfejlesztésében, marxista értékelésen alapuló felhasználásában mutatnak utat a tanulmányok, hanem ezen túlmenőleg számos új megfigyeléssel is gazdagítják a vallástörténetet. Csak futólag említsük meg itt a csuklyás haláldémon ősi, mitológiai képzetének a keresztény Krisztóflendában konstatálható továbbélését széles körben bizonyító fejtegetéseket, vagy azokat a megjegyzéseket, amelyek a Mária-kegyhelyek egyikének-másikának antik anyaistennő pogány kultuszával való szoros genetikai-történeti kapcsolatára hívják fel a figyelmet. Azt hisszük, az ilyen jellegű vizsgálódások sokkal hasznosabbak a vallástörténet számára, mint a Jézus személyének történetiségét minden áron cáfolni igyekvő tanulmányok, s reméljük, hogy a már recenzióinkban is több ízben említett és annyira várt vallástörténeti összefoglalásban ennek a kérdésnek is részletes és összefüggő taglalásával fogja megajándékozni Trencsényi-Waldapfel Imre a vallástörténet szakembereinek ma még szűk, s a vallástörténet problémái iránt érdeklődőknek egyre népesebb táborát.

Alapelvekről és módszerekről beszéltünk eddig, s megjegyzéseink, esetleges kifogásaink csaknem kizárólag ezekre vonatkoztak. Nem vállalkozhattunk a kötetben található hatalmas anyag kellő méltatására, az egyes részeredmények kápráztató sokaságának bemutatására. Legyen elég ezúttal is csak egy-két olyan tanulmányt megemlíteni, mint a viszonylag korai eredményeket összefoglaló „A hésiódosi prooimionok keleti rokonsága” című tanulmány, mely a múzsai ihletés héber és görög felfogásának egybevetése kapcsán fogalmazza meg a keleti és görög természetfelfogás (és mitológia) alapvető különbségeit, vagy az újabbkeletű munkák közül a „Terentius vígjátéka L. Aemilius Paulus temetésén” és a „Cicero és Lucretius” című tanulmányokat, melyek irodalomtörténet és vallástörténet kettős nézőpontjából kísérlik meg — és pedig teljes sikerrel — sokat vitatott problémák megoldását. Módszertanilag példamutató, eredményeikben abszolút szolid, nem csak új megoldásokat produkáló, de új távlatokat is nyitó munkák ezek, melyek elolvasása után aligha marad bárkiben is kétség aziránt, hogy Trencsényi-Waldapfel Imre kötete a vallástörténeten túl az egész ókortudománynak új, fontos mérföldköve.

Horváth István Károly

⁴ J. LENCMAN: i. m. 190 l.

⁵ J. A. LENCMAN: i. m. 191 l.